

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Олександр Москаленко

●

ПРИЛУЦЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК: ФОРМУВАННЯ, УЧАСТЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

У 1998 році минуло 350 років з часу початку Визвольної війни українського народу, яка була одночасно і національною революцією. Квінтесенцією доби стало утвердження Української козацької держави, а разом і зміна геополітично і ситуації в Південно-Східній Європі: прогресуючий занепад двох до того потужних держав - Речі Посполитої та Османської Імперії і піднесення могутності Російського царства.

Створена Богданом Хмельницьким козацька держава проіснувала майже півтора століття, що переконливо засвідчує її життєздатність. Адміністративно-територіальний поділ держави віддзеркалював структуру Війська Запорозького: територіальні одиниці відповідали ієрархії військових підрозділів - полки, сотні, курені. Зокрема, на Лівобережжі і Правобережжі утворилось 16 військово-територіальних полків, які становили ядро держави з населенням приблизно в 1,5 млн. чоловік.

Нова модель адміністративного поділу відрізнялася від старої тим, що територія була поділена на відносно невеликі військово-адміністративні округи, менші за воєводства, повіти і староства, а тому здійснення керівництва на місцях, проведення в разі необхідності мобілізації людських і матеріальних ресурсів, в тому числі й для потреб війни, було оперативнішим і ефективнішим.

Полково-сотенне управління на Прилуччині було сформоване відразу після її визволення у червні 1648 р. У порівнянні з сусідніми Ніжинським, Переяславським, Чернігівським полками територія Прилуцького полку була невеликою. У літописі Густинського монастиря зазначається: “Прилуцкий полк занимал оба берега р. Удая, начиная от устья р. Перевода, р. Лисогора и оба же берега верховой р. Ромена”.¹ Військовий контингент полку становили селяни і міщани, що покозачились. Згідно з “Реєстром всього Війська Запорозького”, зробленого внаслідок укладення Зборівської угоди 1649 р., полковником названо Тимофія Носача. Під його керівництвом перебувало 20

сотень: Перша Прилуцька сотня - 100 козаків (прізвище сотника чомусь не вказується), друга Прилуцька сотня - 99 козаків, сотник Омелян Проценко і третя Прилуцька сотня - 99 козаків, сотник Павло Федоренко; Шкуратівська сотня - 99 козаків, сотник Іван Шкуратович; перша Варвинська сотня - 100 козаків, сотник Микита Антоненко та друга Варвинська сотня - 99 козаків, сотник Федір Андрієвич; Срібнянська сотня - 101 козак, сотник Павло Терех; Дівицька сотня - 100 козаків, сотник Орест Данилович; Галицька сотня - 99 козаків, сотник Василь Колос; Переволочинська сотня - 99 козаків, сотник Іван Маскович; перша Ічнянська сотня - 100 козаків, сотник Іван Янович і друга Ічнянська сотня - 99 козаків, сотник Федір Грищенко; Іваницька сотня - 99 козаків, сотник Степан Грищенко; Монастирищенська сотня - 98 козаків, сотник Данило Молченко; Корибутівська сотня - 100 козаків, сотник Лесько Федоренко; Краснянська сотня - 100 козаків, сотник Давид Деркач; Кропив'янська сотня - 99 козаків, сотник Михайло Торкало; Гужівська сотня - 100 козаків, сотник Матвій Романенко; Голянська сотня - 98 козаків, сотник Юрко Демченко; Городенська сотня - 98 козаків, сотник Остап Єременко.² Загальна чисельність козаків, за нашими підрахунками, становила у Прилуцькому полку 1987 чоловік.

Прилуцький козацький полк разом з іншими військовими підрозділами Війська Запорозького брав участь у багатьох вікопомних подіях Визвольної війни. Під командуванням Т. Носача козаки в кампанії 1648 р. громили польсько-шляхетські війська під Пилявцями, дійшли до Львова і Замостя, а в 1649 р. героїчно бились під Зборовом і Збаражем.³ У серпні 1650 р. під час Молдавського походу Богдан Хмельницький призначив генеральним обозним прилуцького полковника Тимофія Носача, а полковником став колишній сотник Іван Шкуратович⁴, який загинув у трагічній для козаків битві під Берестечком у червні 1651 р. Його місце зайняв Яків Воронченко.⁵

Внаслідок поразки козацького війська під Берестечком Богдан Хмельницький мусив шукати вихід з критичного становища у новій угоді з королівським урядом Речі Посполитої. В укладеному 18 вересня 1651 р. Білоцерковському трактаті, пункті 1, зазначалося: “Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстру, і воно мусить перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться в воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишається реєстровим козаком в числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться в воєводствах Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитись у маєтки його королівської милості в воєводстві Київському...”⁶ Тобто влада гетьмана і козацької старшини обмежувалась тільки Київським воєводством, Брацлавське і Чернігівське повертались під владу шляхетської адміністрації, а, отже, Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський полки підлягали розформуванню.

Кінець 1651 і перша половина 1652 р. - один із найтяжчих періодів в історії Визвольної війни. На Чернігівщину під охороною польських військ до своїх уцілілих маєтків повертається шляхта, чинячи розправи над посполитими, козаками-випищиками та міщанами. Проте таке становище не могло тривати довго. Вже в грудні 1651 р. повстанський рух охопив Чернігівщину, весною 1652 р. - Полтавщину. Особливо активно повстанці діяли на території

Прилуччини, де в лютому 1652 р. між Прилуками і Ромнами було знищено великий польський військовий загін.⁷

Визначна перемога в травні 1652 р. під Батогом, коли в ході блискучої операції козацькі війська завдали нищівного розгрому польській армії, не тільки стала своєрідним реваншем за Берестечко, але й сприяла повному визволенню Чернігівщини та Брацлавщини. На середину червня у цих регіонах повністю відновилась влада гетьманського уряду. Однак, незважаючи на здобуту під Батогом перемогу, становище Української козацької держави залишалось тяжким. Війна, що тривала вже п'ятий рік, спустошувала й розоряла Україну. Про багато сіл і містечок у свідченнях сучасників зазначалося, що в них майже зовсім не залишилося мешканців - селяни і козаки "прочь пошли, а другие с голоду вымерли, хаты разрушены, уцелевшие стоят пустыми..."* Чимало козаків через розорення не могли виконувати військові обов'язки. Під час мобілізації до війська в серпні-вересні 1653р. Б.Хмельницький вперше за роки Визвольної війни зустрівся з протидією значної частини козаків і йому вдалося сформувати лише 30-40-тисячне військо.⁹ У Прилуцькому полку, зокрема, замість 20 сотень залишилося 14: чотири сотні - Дівичька, Городенська, Гужівська та Кропив'янська - були розформовані, а козаків, які спроможні були нести службу, включено до складу інших сотень полку.¹⁰

Ці та інші негативні чинники змусили гетьмана Б. Хмельницького активізувати пошук альтернатив зовнішньополітичного вибору між Стамбулом, Варшавою та Москвою. Гетьман зупинився на московському варіанті - у тих конкретних історичних умовах найбільш прийнятному для України.

8 січня 1654 р. Переяславська рада ухвалила рішення, яке передбачало визнання сюзеренітету московського царя Олексія Михайловича. Від Прилуцького полку в раді брали участь: "полковник Яков Воронченко, прилуцького полку сотники: Иван Игнатенко, Григорий Иваненко, Степан Григоренко, есаул Федор Терех, писарь Дмитрий Пилипенко, козак Емельян Прокопенко".

Ми поділяємо точку зору сучасних істориків В. Смолія та В. Степанкова про те, що значення цього договору для України полягало перш за все у правовій формі відокремлення від Речі Посполитої. По-друге, він був юридичним визнанням Української держави та її козацького устрою. По-третє, засвідчував міжнародний характер пожиттєвої влади гетьмана в Україні як її єдиного і повновладного господаря. По-четверте, дозволяв у воєнному союзі з Росією розгромити Річ Посполиту і завершити справу об'єднання етнічно-українських земель у межах держави.¹² Але оскільки основне завдання національної революції - створення незалежної Української держави лишалося нерозв'язаним, то й нема серйозних підстав вважати Переяславсько-Московські домовленості 1654 р. останнім епізодом Визвольної війни.

У військових кампаніях 1654-1656 рр. Прилуцький полк на чолі з полковником Я. Воронченком брав участь на українському театрі воєнних дій, зокрема в битві під Охматовим 19-23 січня 1655 р., в поході Б. Хмельницького з метою визволення Західної України влітку-восени 1655 р. У серпні 1656 р. замість Я. Воронченка, який став полковим осавулом, гетьман призначив прилуцьким полковником П. Дорошенка¹³ - патріота України, палкого поборника соборності всіх її земель.

Смерть великого гетьмана Б.Хмельницького 27 липня 1657 р. не могла не

позначитись на політичній ситуації в Україні та довкола неї: серед правлячої еліти виникли глибокі розходження у питанні зовнішньополітичної орієнтації молоді козацької держави; в прикрому факті запеклої боротьби за гетьманську булаву старшинських угруповань яскраво проявилось домінування егоїстичних станово-кланових інтересів над загальнодержавними й національними. Порушення гетьманом І. Виговським рівноваги станових інтересів в соціально-економічній сфері і беззастережна підтримка ним шляхетсько-старшинської верстви при ігноруванні інтересів селянства і рядового козацтва спричинили різке зростання соціальної напруги в суспільстві, байдуже, а то й вороже ставлення значної частини селян та козаків до майбуття своєї держави. Цим не приминули скористатись Росія, Польща та Туреччина для реалізації своїх експансіоністських намірів. Як влучно наголошувала О. Я. Єфименко: “Гетьмани змінюють один одного, партії виникають і зникають, перехрещуються впливи, походи, битви й замирення, політичні угоди й компроміси - все миготить перед нами, як у калейдоскопі. І все кінець кінцем гине, несучи з собою у безодню і політичну єдність, і самотність України”.¹⁴

Гетьман І. Виговський та його оточення, з одного боку, й опозиційні йому сили на чолі з амбітним полтавським полковником М. Пушкарем та кошовим отаманом Запорожжя Я. Барабашем, з іншого, - так і не змогли, а скоріше за все - не захотіли прийти до злагоди й порозуміння між собою. Звичайно, московський уряд, який пильно відстежував розвиток політичної ситуації в Україні, не міг упустити сприятливої нагоди послабити державність України, перетворити гетьманську адміністрацію на маріонеткову структуру московської державної бюрократії.

Царський посланник в Україні боярин Б. Хітрово, удаючи із себе арбітра між сторонами, фактично підтримав опозиційний рух проти легітимного гетьмана. Не гребував він такими засобами, як підкуп, лестощі, обіцянки в прихильності царя. Прилуцькому полковнику П. Дорошенку, який перебував у певній опозиції до Виговського,¹⁵ “... лютого в 23 день в Лубнах... пара соболей в пять рублей пожалованы”¹⁶ і запевнення в царській милості.

У складній круговерті подій багатьом людям було важко розібратися, на чиєму боці правда. У полках існували різні орієнтаційні групи населення, що надавало політичній ситуації особливої складності і трагічності: брат йшов на брата. Щодо Прилуцького полку, то частина козаків підтримувала гетьмана І. Виговського, частина - опозицію. У “Літописі Самовидця” зазначається, що прилуцькі козаки у боях з пушкарівцями входили до складу гетьманського війська, очолюваного полковником Г. Гуляницьким: “... а Гуленецкий з полками Прилуцким и Черниговским, идучи за гетманом, перше били в Лубнах пушкаровцев...”¹⁷ У той же час селяни і міщани Прилуччини були, на боці М. Пушкаря та Я. Барабаша.¹⁸

Після розгрому опозиції гетьман І. Виговський припустився грубої політичної помилки: замість амністії рядових учасників він вперше в історії молоді козацької держави застосував проти них жорстокий масовий терор, наказавши козаків “всех вырубить, жен и детей, и мещан, и мужиков отдать татарам”.¹⁹ Серед численних міст, які були зруйновані за його наказом, значаться Прилуки, Ічня, Варва та інші.²⁰

Розправа над учасниками опозиційного руху викликала велике обурення на Лівобережжі, сприяючи наростанню в регіоні антигетьманських, промосковських настроїв. П. Дорошенко з вірною йому частиною козаків

полку вирушив на Чигиринщину,²¹ а від тих міщан та селян, що лишилися, до царського воєводи князя Трубецького, що стояв з військом під Варвою, 6 вересня 1659 р. прибула депутація від Прилуцького полку: “Прилуцкий сотник Иван Данилов... всего человек 13-й подали лист прилуцкого наказного полковника Лазаря Горленка, а в нем написано, чтоб Великий Государь пожаловал всех Прилуцкого полку жителей, и быть под Великого Государя рукою в вечном подданстве”.²² Аналогічні факти мали місце і по інших полках.

Внаслідок цих трагічних подій державотворчі потенційні можливості правлячої старшинської верстви були серйозно підірвані, поглиблювався розкол суспільства, у регіонах наростали відцентрові тенденції. У 1663 р. єдина Українська козацька держава розділилась по Дніпру на Правобережну і Лівобережну з протилежною орієнтацією на зовнішні сили. Козацька старшина правобережних полків більше орієнтувалась на шляхетську Польщу, а лівобережних - на царську Московію.

Криза державності винесла на політичну арену чимало безпринципних кар’єристів. Найпомітнішою постаттю серед них виявився кошовий отаман Запорозької Січі І. Брюховецький. Спритний демагог популістськими обіцянками “низам” зменшити негайно повинності і побори, обмежити захоплення старшиною маєтностей схилив на свій бік більшість учасників “Чорної ради” 1663 р., домогся обрання себе гетьманом. Але дуже швидко новообраний зверхник та його оточення “забули” виборчі обіцянки, метою їх правління стало зміцнення власних позицій.

Головну ставку при цьому І. Брюховецький зробив на царський уряд як силу, здатну придушити можливе народне невдоволення, що знайшло свій конкретний вияв у “Московських статтях” 1665 року. Цей документ, з одного боку, підтверджував і розширював станові привілеї старшинської верхівки, а з іншого, - вносив суттєві зміни в управління Україною, значно посилюючи її політичну, адміністративну і фінансову залежність від Москви. Українські землі визнавались спадковою власністю московських царів, збір податків також переходив до рук царських воєвод, які з цього часу стали залогами не тільки в Києві, Чернігові, Ніжині та Переяславі, а й у Стародубі, Новгороді-Сіверському, Острії, Полтаві, Кременчуці та ряді інших міст.

Урізуючи політичні права правлячої еліти цар щедро компенсував це наданням їй станових привілеїв, розпалюючи ще більше всеохоплююче прагнення до збагачення. Гетьман дістав звання боярина і підтвердження на рангове володіння Гадячем з усіма околицями, а на правах довічного володіння за ним була закріплена Шептаківська волость. Верхівка старшини також отримала нові маєтки з селянами і дворянські звання. Зокрема, прилуцький полковник Лазар Горленко отримав грамоту на дворянство 17 листопада 1665 р. і йому “... пожаловали в Прилуцком полку село Ольшану, 50 двором крестьянских со всеми угодьями”.²³

Отже, “Московські статті” свідчили про крайній ступінь деморалізації значної частини правлячої еліти, згасання в її ментальності ідеї державної самостійності при очевидному переважанні в її структурі групових корисливих соціально-економічних інтересів наддержавними і національними, коли “зادля золота і срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...”²⁴ В результаті Українська козацька держава як вища загальнонаціональна цінність, маючи великі потенційні можливості для свого розвитку, занепадала, розтягувалась на шматки сусідніми країнами.

Джерела та література:

- 1 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). - Спб., 1843.- С. 13.
- 2 Центральний Державний Історичний Архів України (ЦДІА України). - Ф. 96. - Он. 2. - Спр. 253. - Арк. 73.
- 3 Греков И., Королюк В., Миллер И. Воссоединение Украины с Россией в 1654 году. - М., 1954. – С. 85, 87, 88.
- 4 ШкоропадД. О. Історичний нарис Прилуччини. - Прилуки, 1993. - С. 23.
- 5 Там само. - С. 24.
- 6 Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки). - С. 225.
- 7 История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С. 23.
- 8 Дядиченко В. А. Нариси з історії СРСР (епоха феодалізму). - К., 1971. - С. 117.
- 9 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 29.
- 10 ЦДІА України. - Ф. 96. - Оп. 2. - Спр. 244. - Арк. 86.
- 11 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. - М., 1953. - Т. 3. - С. 7.
- 12 Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. - С. 30 - 31.
- 13 Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий. - К., 1902. - Т. 3. - С. 49.
- 14 Єфименко О. Я. Історія українського народу. - Харків, 1923. - Вип. 2. - С. 300.
- 15 Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. - К., 1995. - С. 288.
- 16 Архив Юго - Западной России. (Архив ЮЗР). - К., 1869. - Ч. 4. - Т. 1. - С. 16.
- 17 Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 78.
- 18 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 657.
- 19 Літопис Самовидця. Вказ. праця. - С. 79.
- 20 История городов и сел Украинской ССР. Вказ. праця. - С. 539, 288, 246.
- 21 Володарі гетьманської булави. Вказ. праця. - С. 290.
- 22 Архив ЮЗР. - Ч. 4. - Т. 3. - С. 20.
- 23 Архив ЮЗР. - Ч. 5. - Т. 3. - С. 33.
- 24 Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. 2. - С. 26.

